

© Copyright by Piotr Müldner-Nieckowski
© Copyright by Łukasz Müldner-Nieckowski
© Warszawa 2003, 2004, 2005, 2022

Projekt okładki i stron tytułowych
Silan sc.

Recenzenci
Prof. dr hab. Andrzej Dąbrówka
Dr hab. prof. ucz. Tomasz Korpysz

Redakcja i korekta
Małgorzata Pilecka
Mirosława Łątkowska

Publikacja powstała
dzięki wsparciu finansowemu
Instytutu Literatury
w ramach Tarczy dla Literatów

INSTYTUT
LITERATURY

ISBN 978-83-61765-25-7

Wydanie drugie zaktualizowane

Aula

WYDAWNICTWO

Warszawa 2022

www.AULA.home.pl
www.Ksiegarnia-aula.pl

Druk i oprawa
Mazowieckie Centrum Poligrafii Sp. z o.o.
ul. Ciurlionisa 4, 05-270 Marki
www.c-p.com.pl

Spis treści

Wstęp	7
Jak szukać w słowniku	9
Skróty używane w słowniku	10
Budowa słownika.	11
Wprowadzenie do frazeologii	13
Pojęcia podstawowe.	13
Klasyfikacje frazeologizmów.	16
1. Klasyfikacja Lewickiego	17
2. Klasyfikacja Müldnera	22
3. Klasyfikacja Chlebdy	25
4. Klasyfikacja Skorupki.	28
Pochodzenie związków frazeologicznych.	30
Rozwój zasobów frazeologicznych języka.	31
Poprawność frazeologiczna	32
Innowacje frazeologiczne	32
Błędy semantyczne	33
Błędy syntaktyczne	34
Błędy kontekstowe	34
Paronimy frazeologiczne	34
Błędy wyrazowe z pogranicza frazeologii.	35
Błędy stylistyczne	36
Wyrażenia funkcyjne – spójniki frazeologiczne	38
Źródła i bibliografia	40
Słownik A-Z	51
Indeks	1072

Wstęp

Pierwsze wydanie *Wielkiego słownika frazeologicznego języka polskiego* z 2003 r. szybko zyskało stałych użytkowników. Często cytowano je w językoznawstwie, i to nie tylko w Polsce, przede wszystkim jednak służyło pisarzom, dziennikarzom, profesorom i studentom, nauczycielom języka polskiego, uczniom, copywriterom, marketingowcom i wielu innym, potrzebującym pomocy w sprawnym i twórczym posługiwaniu się językiem ciekawym, zwięzłym, wielostronnym.

Minęło jednak 20 lat od tamtej publikacji. Dorosło kolejne pokolenie. Nastąpiły niemałe zmiany w języku, także w zakresie frazeologii. W wydanym w 2004 r. *Nowym szkolnym słowniku frazeologicznym* zastosowaliśmy ulepszoną prezentację jednostek frazeologicznych. Z niewielkimi dodatkowymi udoskonaleniami mogliśmy się do tego odnieść w obecnej, nowej wersji słownika *Wielkiego*, która została zaktualizowana i niemal całkowicie zmieniona.

Codziennie zajmowaliśmy się uzupełnianiem i aktualizowaniem go w *Bazie danych frazeologii polskiej*. Wszyscy mogą mieć do niej dostęp pod adresem internetowym <https://frazeologia.pl> i oceniać jej rozwój.¹ Zapisy artykułów hasłowych w gniazdach słownika są teraz ujednolicone i lepiej ukazują sposoby stosowania wielowyrazowców w zdaniu. Ufamy, że nowo opracowany leksykon jest jeszcze bardziej pomocny w pisaniu tekstów, przygotowywaniu wypowiedzi ustnych, w nauce szkolnej, w czasie uczenia się naszej mowy, a także w prowadzeniu badań językoznawczych. Podawane przez nas przykłady użycia jednostek frazeologicznych są preparowane w taki sposób, aby użytkownik słownika znajdował w nich zrozumiałe podstawy do tworzenia własnych poprawnych wypowiedzi zawierających frazeologię.

Z napływających do nas przez lata listów i SMS-ów od użytkowników pierwszego wydania słownika, a także z wielokrotnie przeprowadzanych ankiet, sondaży i dyskusji (m.in. w czasie zajęć ze studentami polonistyki i nauczycielami języka polskiego oraz na warsztatach w Warszawskiej Szkole Pisania w Stowarzyszeniu Pisarzy Polskich) wynika, że *Wielki słownik frazeologiczny* jest potrzebny nie tylko w formie wspomnianego internetowego serwisu *Frazeologia.pl*. Nadal powinien funkcjonować jako drukowana na papierze książka, do której w każdej chwili można sięgnąć, szczególnie w czasie pisania. W pewnych sytuacjach, zwłaszcza literackich, dziennikarskich, uczniowskich, zwarty, poręczny tom wciąż ma nieporównanie więcej zalet niż serwis sieciowy.

Słownik obecnie rejestruje frazeologię obserwowaną w latach 1975-2022, z naciskiem na obie dekady XXI wieku. Pozostawiliśmy dawne związki frazeologiczne używane do dziś jako panchronizmy, tj. wielowyrazowce ponadczasowe. Szczególną rolę pełnią tu niestarzejące się mitologizmy (zachowane od starożytności) i biblizmy (pochodzące ze Starego i Nowego Testamentu oraz innych tekstów religijnych), które funkcjonują w języku ogólnym, w literaturze pięknej i naukowej, a których obecność daje się potwierdzić w tekstach i mowie na podstawie badań frekwencyjności.

¹ Opis tych mechanizmów i czynności podajemy w: Müldner-Nieckowski P., Müldner-Nieckowski Ł.: *Wielki słownik frazeologiczny w Internecie. Wybrane zagadnienia naukowe i techniczne*, w: Bańko M., Karaś H. (red.): *Między teorią a praktyką. Metody współczesnej leksykografii*, Warszawa 2018, s. 167-186.

Dużą pomocą w badaniu i umieszczaniu w słowniku frazeologii dawnej i obecnej okazała się wprowadzona przed kilkunastoma laty metoda rejestracji obrazowej tekstów, tzw. fotoleksykografia, zainicjowana i kontynuowana przez Jana Wawrzyńczyka (1944-1921) i Piotra Wierzchonia oraz ich współpracowników. Dzięki niej można było skorygować wiele błędów w zakresie frazeologii, od lat pokutujących w polskiej leksykografii, między innymi udokumentować prawdopodobnie pierwsze wystąpienie słowa *frazeologia* w polskim druku. Do niedawna uważano, że wyraz ten zainicjował swój polski byt w *Słowniku języka polskiego*, wydanym w Wilnie w 1861 r., tymczasem stało się to wcześniej, w innej znakomitej publikacji, i to już w roku 1814 (patrz: str. 15).

Praca nad słownikiem frazeologicznym w ciągu ponad 40 lat przerodziła się w styl życia, zajęła bowiem dużą część naszych dni. Chcielibyśmy podziękować wszystkim, którzy znosili naszą nieobecność albo wyłączenie przez zamyślenie, doradcom stałym i przypadkowym, wyrozumiałym i cierpliwym. Należą do nich przede wszystkim Koleżanki i Koledzy z Instytutu Językoznawstwa na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego, uczeni i pisarze z Wydziału Nauk Humanistycznych, Komisji Frazeologicznej Komitetu Językoznawstwa PAN, Stowarzyszenia Pisarzy Polskich, Rady Języka Polskiego przy PAN, a także Współpracownicy w naszych miejscach pracy.

Nigdy nie dotarlibyśmy do końcowego etapu pracy, gdyby nie pomoc, a właściwie domowa obsługa udzielana codziennie przez naszą kochaną Mirę Müldner, z jej ogromnym doświadczeniem biblioznaczym, encyklopedyczną wiedzą i uśmiechem. Ważną pomoc otrzymaliśmy od znawczyń praktycznego stosowania języka polskiego, pań redakterek Mirosławy Łątkowskiej i Małgorzaty Pileckiej, a także ekspertów leksykologii i leksykografii, recenzentów – panów profesorów Andrzeja Dąbrówki i Tomasza Korpysza. Jesteśmy bardzo wdzięczni.

Specjalne podziękowanie kierujemy do Instytutu Literatury w Krakowie i jego dyrektora dr. hab. Józefa Ruszara za życzliwość i pomoc finansową w druku tej książki.

Piotr Müldner-Nieckowski
Łukasz Müldner-Nieckowski

Jak szukać w słowniku

Szukanie w słowniku zawsze zaczynaj od indeksu.

Są tam wszystkie wyrazy składowe związków frazeologicznych z wyjątkiem niektórych zaimków, partykuł, wyrazów jednoliterowych.

1. W indeksie po każdym głównym słowie następuje wykaz nazw gniazd, w których znajdują się szukane związki frazeologiczne.
2. Przy nazwach gniazd są podane numery, odpowiednio do numerów haseł, w których znajduje się szukany wyraz.
3. Zapamiętaj nazwy gniazd i numery.
4. Odszukaj gniazdo w słowniku, a następnie numer hasła.

Skróty używane w słowniku

- a.* – albo
agrot. – agrotechniczne
alpin. – alpinistyczne
amer. – amerykańskie
anat. – anatomiczne
ang. – anglicyzm, anglosaskie
antrp. – antropologiczne
aprob. – aprobujące
archit. – architektoniczne
astr. – astronomiczne
astrn. – astronautyczne
B. – biernik
baj. – bajkowe
bezok. – bezokolicznik
biblj. – biblijne
biblt. – biblioteczne
biol. – biologiczne
błęd. – błędne
brut. – brutalne
bud. – budowlane
chem. – chemiczne
chrzes. – chrześcijańskie
cyber. – cybernetyczne
cyn. – cyniczne
D. – dopełniacz
daw. – dawne, archaiczne
dezapr. – z dezaprobatą
dokon. – dokonany
dostł. – dosłowne, dosłownie
druk. – drukarskie
dydakt. – dydaktyczne
dziec. – dziecięce
 a. dziecięce
edyt. – edytorskie
ekol. – ekologiczne
ekon. – ekonomiczne
elektr. – elektryczne
emf. – emfaticzne
epid. – epidemiologiczne
etn. – etnograficzne
euf. – eufemizm (mniej dosadne *a.* wymijające)
film. – filmowe
filoz. – filozoficzne
fiz. – fizyczne
fizj. – fizjologiczne
fot. – fotograficzne
franc. – francuskie
geogr. – geograficzne
geol. – geologiczne
germ. – germanizm
góral. – góralskie
grec. – greckie
groż. – wyrażające groźbę
grzech. – grzesznościowe
gwar. – gwarowe
hand. – handlowe
harc. – harcerskie
hist. – historyczne
inf. – informacyjne
infmt. – informatyczne
iron. – ironiczne
isl. – islamskie
jęz. – językoznawcze
jud. – judaistyczne
karc. – karciane
katol. – katolickie
kolej. – kolejowe
komun. – komunistyczne
krak. – krakowskie
książk. – książkowe
księg. – księgarskie
kulin. – kulinarne
lekcew. – lekceważące
lepiej: – zalecane jako lepsze
list. – epistolograficzne
liter. – literackie
liturg. – liturgiczne
lm. – liczba mnoga
log. – logiczne
lotn. – lotnicze
lp. – liczba pojedyncza
lwow. – lwowskie
łac. – łacińskie
łow. – łowieckie
M. – mianownik
mat. – matematyczne
med. – medyczne
meteor. – meteorologiczne
mit. – mitologiczne
młodz. – młodzieżowe
motor. – motoryzacyjne
muz. – muzyczne
muzeal. – muzealne
naduż. – nadużywane
nauk. – naukowe
nazist. – nazistowskie
negat. – negatywne
niedok. – niedokonany
niegrz. – niegrzeczne
niem. – niemieckie
niezalec. – niezalecane
obces. – obcesowe
obrażl. – obraźliwe
oficj. – oficjalne
org. – organizacyjne
p. – patrz:
palnt. – paleontologiczne
penit. – penitencyjne
piaszcz. – piaszczolite
pijac. – pijackie
pleon. – pleonazm
pobłaż. – pobłażliwe
podn. – podniosłe (ale nie emfaticzne)
poet. – poetyckie
pogard. – pogardliwe
polic. – policyjne
polit. – polityczne
pomors. – pomorskie
popraw. – poprawnie
por. – porównaj
pot. – potoczne
poucz. – pouczające
pouf. – poufale
powiedz. – powiedzenie
pozn. – poznańskie
pozyt. – pozytywne
praw. – prawne, prawnicze
protek. – protekcyjny
przechl. – przekleństwo
przest. – przestarzałe
przysł. – przysłowie
psychl. – psychologiczne
psycht. – psychiatryczne
publ. – publicystyczne, dziennikarskie
rad. – radiowe
radiof. – radiofoniczne
reg. – regionalne
relig. – religijne
retor. – retoryczne
roln. – rolnicze
rus. – rusycyzm
ryboł. – rybołówcze
rzad. – rzadkie *a.* rzadko
sent. – sentymentalne
slog. – slogan
socj. – socjologiczne
sport. – sportowe
stud. – studenckie
szach. – szachowe
szkol. – szkolne
szt. – sztuka
śląsk. – gwarowe śląskie
taut. – tautologia
teatr. – teatralne
tech. – techniczne
technl. – technologiczne
telev. – telewizyjne
termin. – terminologiczne
transp. – transportowe
uczni. – uczniowski
uprz. – uprzejme
urban. – urbanistyczne
urzęd. – urzędowe
 a. urzędnicze
użal. – użalające się
w znac. – w znaczeniu
warsz. – warszawskie
wet. – weterynaryjne
wewz. – wezwanie
wędk. – wędkarskie
więz. – więzienne
wielk. lit. – wielką literą
 a. wielkimi literami
wileń. – wileńskie
wojsk. – wojskowe
wulg. – wulgarne
wykrz. – wykrętne
wykrz. – wykrzyknienie
wym. – wymowa, wymawiaj
wyzw. – wyzwisko
wzmoc. – wzmocnione, ekspresywne
zabob. – zabobonne
zakl. – zaklinające
zazw. – zazwyczaj
zdrobn. – zdrobniałe

Budowa słownika

Książka składa się ze wstępu z omówieniem, słownika i indeksu.

Słownik jest podzielony na alfabetycznie uporządkowane gniazda, w których znajdują się artykuły hasłowe, również ułożone według alfabetu i ponumerowane.

Nazwy **gniazd** są symboliczne.

O przydzieleniu artykułu hasłowego do danego gniazda decydowały kolejno: 1) pierwszy nadrzędny (określany) rzeczownik występujący w hasle (taki, który nie jest umieszczony w nawiasach okrągłych wraz ze skrótem *itp.*), a jeśli nie było takiego rzeczownika, to 2) pierwszy czasownik; 3) pierwszy rzeczownik umieszczony wraz z innymi w nawiasach i ze skrótem *itp.*; 4) pierwszy przymiotnik lub przysłówek; 5) inna część mowy.

Taki podział hasel do gniazd umożliwił uniknięcie redundancji i stworzenie **indeksu**.

Każdy **artykuł hasłowy** jest zbudowany według schematu: *hasło* – jeden lub dwa *kwalifikatory* – *definicja* – *przykład* albo *przykłady użycia*. Może wystąpić druga i trzecia definicja, również poprzedzona kwalifikatorami, zilustrowana przykładami. Kolejne definicje są odzielone znakiem •.

Jeżeli przy hasle nie ma kwalifikatora stylistycznego *książk.*, *posp.*, *oficj.*, *urzęd.*, to hasło w zasadzie należy do stylu starannego.

Hasło zawsze składa się z co najmniej dwóch wyrazów lub ich zastępników i ma budowę wzorca, zgodnie z podziałem frazeologizmów Müldnera na otwarte, zamknięte i mieszane. Służy temu system cudzysłowów ostrokątnych francuskich «...», nawiasów okrągłych (...) i kwadratowych [...].

W zwrotach i frazach czasownik ma aspekt zasadniczo niedokonany, chyba że nie mogło być inaczej ze względu na znaczenie lub kiedy forma niedokonana nie istnieje nawet w teorii, a także kiedy aspekt wyrazu jest zerowy i wyraz w danym zwrocie oznacza pewną zdolność lub stan, a nie czynność.

W **nawiasach okrągłych** występują wyrazy, które podczas konstruowania wypowiedzi mogą być używane wymiennie albo zastępowane przez bliskoznaczne odpowiedniki. Niekiedy zawarta jest wskazówka (*itp.* albo *itd.*) co do większego zakresu słów możliwych do wstawienia.

W **nawiasach kwadratowych** podano dopełniające fragmenty hasła, które rozwijają albo uściślają zakres znaczeniowy. Mogą to być także elementy, które w wypowiedziach (głównie ustnych) bywają pomijane z korzyścią dla prozodii, potoczności, rytmu albo w celu zmiany ekspresji, a także ze względu na kod, w którym dany związek wyrazów może być użyty.

W **cudzysłowach ostrokątnych francuskich** «...» umieszczono *zaimki wskaźnikowe* i *czasowniki wzorcowe*, które w czasie tworzenia wypowiedzi należy zastępowane odpowiednimi słowami (por. szczegóły w dziale *Klasyfikacje frazeologizmów*):

Zaimek «ktoś» odnosi się do rzeczowników osobowych, w tym zbiorowych, np. *człowiek*, *kobieta*, *Jacek*, ale także *dyrekcja*, *rada*, *rząd*, *sejm*, *zarząd*, *szkoła*, *klasa* (szkolna), *fabryka*, *sala itp.* (jako zbiorowość ludzi, ale nie budynek ani urzędowa nazwa instytucji).

Zaimek «coś» jako zmienna odnosi się do rzeczowników nieosobowych, w tym do zwierząt, np. *stół, myśl, ameba, róża*, ale także *pies, kot, krowa, zając*.

Pozostałe zaimki są wymienne odpowiednio: przysłówkowy na przysłówek (np. «*kiedyś*» — teraz, dawno, jutro, zawsze), liczebnikowy na liczebnik (np. «*ileś*» – pięć, dzie sięć, dużo, mało, średnio).

Zmienne czasowników występują w postaci «*robi coś*», «*dzieje się*», «*jest jakiś*».

Definicje występują po znaku •. Mają charakter bliskoznaczny, peryfrastyczny (omowny). Mogą być wieloczłonowe, mogą też zawierać po kilka wyrażen bliskoznacznych, co pogłębia albo uściśla opis znaczenia haseł. Uczyniono tak z myślą o użytkownikach, którzy potrzebują pomocy w pisaniu, ale także o słabo znających język polski. W artykułach hasłowych oznaczonych kwalifikatorem • *błąd*. ('błądny, niepoprawny') zamiast definicji podaje się poprawną formę hasła, a w pewnych wypadkach, dla łatwiejszego zrozumienia typu błędu, ujęty w nawiasy *przykład niepoprawnego użycia frazeologizmu*. Tam, gdzie to miało sens, podano przykład sugerowanej wypowiedzi poprawnej. Definicja może nie wystąpić po znaku •, jeśli oddziela on tylko inną stylistycznie lub ekspresywnie wersję użycia. Tam, gdzie mieliśmy całkowitą pewność co do autora lub pierwotnego źródła frazeologizmu, staraliśmy się podać informacje, które pozwolą na odszukanie szerszych danych co do pochodzenia danego wielowyrzowca.

Przykłady użycia haseł przeważnie są preparowane jako streszczona suma licznych cytatów. Pozbawione otoczenia tekstowego (kontekstu) mogą sprawiać wrażenie wypowiedzeń sztucznych, nienaturalnych, ale przedstawiają najczęściej stosowane sposoby formułowania wypowiedzi zawierających dane wyrażenie, szkicują okoliczności sytuacyjne, pozwalają zrozumieć odcienie emocjonalne i inne nieomówione a unikatowe aspekty. Niekiedy dopiero tak podany przykład użycia ostatecznie wyjaśnia znaczenie, ekspresję albo stylistyczną przynależność hasła. W przykładach często pojawiają się także dodatkowe słowa kontekstujące, które powiększają zakres informacji o frazeologicznym łączeniu wyrazów występujących w treści haseł.²

Artykuły w gniazdach są ułożone alfabetycznie i w takiej kolejności ponumerowane.

Numer artykułu hasłowego w gnieździe przyspiesza odszukiwanie według indeksu.

Indeks stanowi nieodłączną, niejako zbiorczą część słownika, zestawienie jednowyrazowych kluczy-odsyłaczy do haseł. Zastosowany sposób przydziału do gniazd zapobiegł powtarzaniu się haseł w słowniku. Użytkownik może też poznawać w indeksie wielość połączeń frazeologicznych szukanego wyrazu i na tej podstawie bogacić wiedzę językową.

Szukanie związków frazeologicznych najlepiej rozpoczynać właśnie od działu *Indeks*. Na jego pierwszej i ostatniej stronie podano instrukcję szukania.

² Istotne i stanowcze uwagi na temat preparowania przykładów użycia wyrażen hasłowych w słowniku frazeologii można znaleźć w pracy: Pajdzińska A.: *Cytat w leksykograficznym opracowaniu frazeologizmu*, w: Balowski M., Chlebda W. (red.): *Frazeografia słowiańska. Księga pamiątkowa poświęcona prof. dr hab. Halinie A. Lilicz*, Opole 2001, s. 303-310.

Wprowadzenie do frazeologii

W słownikowych zasobach związków frazeologicznych występuje ogromna (liczona w milionach jednostek) liczba frazemów i znacznie mniejsza idiomów (liczona do trzech tysięcy jednostek). O tych dwóch podstawowych typach semantycznych związków frazeologicznych jest mowa w dziale poświęconym klasyfikacjom. Mimo rozwoju frazeologii jako dziedziny językoznawstwa i leksykografii wciąż jest rozpowszechniona praktyka ograniczania frazeologii do idiomatyki i pomijania roli frazemów, połączona z pomijaniem ich w słownikach. Z punktu widzenia osób uczących się języka, nauczycieli języka, a także osób zajmujących się tworzeniem tekstów, zawężanie frazeologii do idiomatyki jest oceniane jako szkodliwe. W poniższym zwięzłym przeglądzie pojęć dotyczących funkcji, budowy, składni i zastosowania frazeologizmów został położony nacisk na ukazanie współistnienia tych dwóch typów połączeń wyrazowych jako równoprawnych, ale z koniecznym rozpoznawaniem, czym są i jakie są ich funkcje. Biegłość w rozumieniu i używaniu frazemów i idiomów jest równie ważna jak umiejętność posługiwania się pojedynczymi wyrazami i gramatyką. Inaczej nie może być mowy o znajomości danego języka.

Pojęcia podstawowe

Wyraz *frazeologia* pojawił się w polszczyźnie prawdopodobnie w XVIII w. Na początku XIX w. pisarze i znawcy literatury posługiwali się już nim swobodnie, tak jakby uważali, że wszyscy go dobrze znają (patrz ryc. 1). Wędrował z Grecji w postaci złożenia wyrazów *phrasis* ('sposób mówienia, pisania') + *lógos* ('słowo, nauka'), za pośrednictwem łaciny dotarł do Francji jako złożenie *phraséologie* i prawdopodobnie stamtąd do nas.

Frazeologią nazywamy:

1. **Dział nauki** (językoznawstwa) zajmujący się analizą, opisem i rejestracją istniejących w języku utrwalonych połączeń wyrazów.

2. Zbiór **utrwalonych połączeń wyrazów**, występujących w danym języku albo w określonym zbiorze tekstów, np. w słowniku, dziele literackim.³

Z **utrwalonym** (utartym, ustalonym) **połączeniem wyrazów** mamy do czynienia wtedy, kiedy jest ono używane przez dużą grupę ludzi w długim okresie. Mówi się wówczas o nominacji społecznej takiej jednostki języka, tj. o **frazeologizmie, związku frazeologicznym** albo

³ Odnotujmy także, że poza tekstem naukowym frazeologią nazywamy nietypowy sposób wyrażania się (np. *Co ty mi tu mówisz taką frazeologią, nic z tego nie rozumiem!*) albo wyrazy niosące nowe znaczenie (np. *Autor używa ciekawej frazeologii, która nadaje jego tekstom szczególne zabarwienie; albo Co to za frazeologia! Błąd na błędzie*), wreszcie wypowiedź nieudolną, zwykle przesadnie ozdobną, bez istotnej treści, banalną. *Słownik języka polskiego* wydany w Wilnie w 1861 r. na stronie 323 podaje, że frazeologią nazywamy „budowę okresów, zdań, szykowanie wyrazów”, a także „sposób gładkiego wysławiania się przy ubóstwie myśli, *To tylko frazeologia*”; frazeologiem zwano osobę „mówiącą gładkimi frazesami lub piszącą przy ubóstwie myśli”. Dziś frazeologiem jest osoba zajmująca się naukowo frazeologią.

ustalonym wielowyrazowcu. Aby stwierdzić utrwalenie, należy zaobserwować wystąpienie danego połączenia wyrazów w co najmniej dwóch całkowicie niezależnych źródłach⁴.

Produktym językowym nazywamy połączenie wyrazów, które powstaje doraźnie, na użytek jednej wypowiedzi. Produkty językowe nie są zaliczane do związków frazeologicznych, ponieważ **nie są utrwalone** w języku. Na przykład: *zielona palma, żółta palma, sok ogórkowy, zapach ogórkowy, twórczość poetycka, twórczość plastyczna, ktoś wysłał podanie, ktoś zanoszą podanie*. Wyrażenia te mogły zostać użyte w ramach dowolnego doboru wyrazów w czasie tworzenia wypowiedzi, np. z potrzeby nazwania jakiejś rzeczy czynności lub stanu, a nie dlatego że obowiązuje przyjęcie się do ich nazywania w jakiejś sytuacji.

Związkiem frazeologicznym (frazeologizmem, wielowyrazowcem, połączeniem wyrazów) nazywamy natomiast **utrwalone połączenie** co najmniej dwóch wyrazów, które ma wszystkie cztery następujące cechy:

- 1) jest wielowyrazowe,
- 2) jest zapamiętywalne,
- 3) jest odtwarzalne z pamięci,
- 4) jest używane w odpowiedniej sytuacji.

Podstawowym czynnikiem wiążącym te wyrazy jest uzyskiwanie **całości znaczenia związku tych wyrazów**, a nie jego tylko sumy ich znaczeń. Zjawisko to nazywamy **łączliwością semantyczną** (tj. zdolnością człowieka do łączenia niesionych przez wyrazy sensów, w związku z konstruowaniem znaczenia docelowego). Innym czynnikiem wiążącym wyrazy w związku frazeologicznym jest **składnia** (rekcja), łączenie oparte na zasadach gramatyki.

Frazemem⁵ (połączeniem frazeologicznym; reproduktym) nazywamy taki związek frazeologiczny, którego **łączliwość semantyczna jest do pewnego stopnia zrównoważona ze składniową**. Sens całego wyrażenia mieści się tu w znaczeniu jednego z wyrazów, natomiast pozostałe wyrazy (drugi i jeśli występują, następne) jedynie modyfikują, precyzują jego znaczenie. Wyraz taki nazywamy **nadrzędnym** (dominującym, określającym).

Na przykład: *palma pierwszeństwa* (słowo określane: 'pierwszeństwo'), *sezon ogórkowy* (słowo określane: 'sezon'), *radosna twórczość* (słowo określane: 'twórczość'), *któs składa podanie* (słowo określane: 'podanie').

Frazemy jako jednostki znaczeń istnieją w języku obok słów. W mowie są używane również często jak ich doraźne odpowiedniki. Można co prawda użyć zwykłych produktów językowych i powiedzieć: *pierwszeństwo* (zamiast *palma pierwszeństwa*), *okres, w którym nie ma ważnych informacji prasowych* (zamiast *sezon ogórkowy*), *bezmyślne działanie* (zamiast *radosna twórczość*), *któs wysłał pocztą podanie do urzędu* (zamiast *któs składa podanie*), ale przeważnie chętniej jednak korzysta się z form frazeologicznych, z frazemów i idiomów.

Idiomem (związkiem idiomatycznym) nazywamy taki związek frazeologiczny, którego łączliwość semantyczna przeważa nad składniową. W idiomie suma znaczeń wyrazów oraz znaczenie każdego wyrazu z osobna są inne niż znaczenie całości związku frazeologicznego.

Na przykład: *piąte koło u wozu* ('coś, co jest zbędne, więc ani koło, ani u wozu, ani piąte

⁴ Np. w lutym zobaczyć w gdańskiej gazecie i w październiku zapamiętać z wypowiedzi sprzedawczyni na przedmieściu Krakowa; usłyszeć w radiu i zauważyć w tekście internetowym...

⁵ Müldner-Nieckowski P.: *Wyimki z osobistego notatnika z uwagami dotyczącymi teorii frazeologii*. Cz. I. *Frazem – pochodzenie i definicje terminu*, w: Wojan K. (red.): *Wokół pewnego cytatu*, Warszawa 2020, s. 295-336.

i ani piąte koło u jakiegoś wozu); *kubek w kubek* ('identyczny', zatem nie chodzi tu o żaden kubek ani o to, że kubek znajduje się w kubku); *nie w kij dmuchał* ('niezwykły', więc nie chodzi tu ani o kij, ani o dmuchanie, ani o dmuchanie w kij), *sól ziemi* ('najbardziej wartościowi ludzie', zatem ani sól, ani ziemia, ani sól znajdująca się w ziemi), *słomiany ogień* ('przemijający zapał', a więc nie ogień, nie słomiany i nie palenie się słomy).

Homonimia⁶

Rozpoznawanie homonimii jest jednym z warunków poprawnego posługiwania się związkami frazeologicznymi.

Homonimami związku frazeologicznego i produktu językowego nazywamy formy identyczne w zapisie, ale o innym znaczeniu, zwykle jeden idiomatyczny, drugi dosłowny.

Oto **wyrażenie rzeczownikowe** *czarny koń* jako związek frazeologiczny oznacza 'kogoś, kto niespodziewanie wygra', ale ma ono homonim dosłowny, oznaczający 'zwierzę jednokopytne o czarnej sierści' i który uznajemy za produkt językowy⁷.

Istnieją również **homonimy w pełni frazeologiczne**, to znaczy połączenia wyrazów identyczne w zapisie, ale różne co do znaczenia przenośnego i jednocześnie będące związkami frazeologicznymi.

Na przykład: **wyrażenie rzeczownikowe** *radosna twórczość* ma dwa znaczenia przenośne 'działanie beztroskie i bezmyślne' i 'rzecz wykonana bez talentu, nieumiejętnie' oraz jedno w zasadzie dosłowne, choć pisane w szyku *twórczość radosna*: 'takie wymyślanie i sporządzanie czegoś nowego, które raduje autora albo jest motywowane radością'. Są to dwa homonimy frazeologiczne tego wyrażenia. Ale ma ono również homonim dosłowny, który znaczy 'twórczość sprawiająca radość' i jest zwykłym produktem językowym. Aby sprawnie posługiwać się znaczeniami tych trzech jednostek języka, trzeba wszystkie zachować w pamięci, a w momencie użycia *aktualizować* (odświeżać ze zrozumieniem) tylko tę, która niesie znaczenie odpowiednie do potrzeby.

zalety i dzisiaj ieszcze znawcy cenić umieją. Dzieło to wiekopomnéy dla polaków pamięci, wyszło pod tytułem: *Thesaurus Polono Latino Graecus* w Krakowie u Cezarego 1621. fol. Druga edycja tego słownika znacznie przez autora poprawiona, wyszła dopiero po jego śmierci w Krakowie 1645. fol. blisko 12. alfabetów zajmująca, i ta iest dzisiaj w całkowitych exemplarzach bardzo rzadka, gdyż ią za granicę dla wybornéy łaciny i obok umieszczoney Greczynny zakupywano (n). Mamy porobione skrócenia tego tomu, z opuszczeniem, greczyzny i frazeologii. Naydokładnieysze iest to, które wyszło pod tytułem: *Słownik polsko-łaciński ze skarbca księdza Knapiusza e S. J. wybrany, niektórymi słowy, nadto słów i imion rodzajami i odmianami, dawniey przez JM. Księdza BENE-DYKTA WORONOWSKIEGO pomnożony, a teraz przedrukowany i na trzy tomy podzielony*, w Kalliszu w druk. JO. K. Prymasa 1787. 8vo. 3. tomy, z których każdy do 40. arkuszy zawiera.

Ryc. 1. Fotocytat z Feliksa Bentkowskiego *Historii literatury polskiej*, t. 1, wyd. 1814. Zawiera intrygujące słowo *frazeologii*, i to użyte w „naszym znaczeniu”.

Dzięki uprzejmości Jana Wawrzyńczyka, 2021.

⁶ *Homonimia* – wieloznaczność, współmienność obiektów identycznie wyglądających i brzmiących.

⁷ Nasz słownik podaje znaczenia homonimów dosłownych, ale tylko w tych hasłach, w których jest to niezbędne dla pełnego rozumienia sensu związku frazeologicznego.